

Evaluatie verkiezing Nederlandse leden Europees Parlement

Inleiding

Op grond van de wettelijke verplichting in de Experimentenwet Kiezen op Afstand (KOA), is het experiment met het stemmen in een willekeurig stemlokaal geëvalueerd. Zoals aangegeven bij de aanpassing van het Experimentenbesluit KOA (Staatsblad 2009, nr. 163, d.d. 7 april 2009) richt dit deel van de evaluatie zich op die elementen die nieuw waren ten opzichte van de eerdere experimenten, te weten de identificatieplicht, de uniforme stempas en de uniforme termijn voor het aanvragen van een vervangende stempas. Daarnaast is, zoals eerder toegezegd (Handelingen Eerste Kamer, 28 oktober 2008, p. 5-220), het bezoek aan de stemlokalen aan de randen van de dag en de duur van het handmatig tellen van de stembiljetten gepeild.

Ook is, mede naar aanleiding van de vragen die de Kamer mij daarover heeft gesteld (Kamervragen 2008-2009, nr. 2085, 2393 en 3170) gekeken naar de wijze waarop het stemmen door kiezers buiten Nederland is verlopen. Bij dit onderdeel van de evaluatie is het stemmen door militairen buiten Nederland meegenomen (motie Pechtold en Haverkamp, Kamerstukken 2009-2009, 27925, nr. 347).

Tenslotte is in het kader van de behandeling van de wettelijke regeling voor het toekennen van het stemrecht voor de Nederlandse leden van het Europees Parlement aan de Nederlandse ingezetenen in de Nederlandse Antillen en Aruba aan de Tweede Kamer toegezegd de praktische uitvoering te zullen evalueren (Kamerstukken 2007-2008, 31392, nr. 3, p. 7).

Experiment stemmen in een willekeurig stemlokaal (SWS)

Aan het experiment met SWS hebben 353 gemeenten deelgenomen. In opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) heeft Synovate gegevens verzameld onder de deelnemende gemeenten¹, voorzitters van stembureaus en kiesgerechtigden in deze gemeenten over de identificatieplicht, de uniforme stempas en de uniforme termijn voor het aanvragen van de stempas. In bijlage 2 treft u het rapport van Synovate aan.

In overeenstemming met het Experimentenbesluit KOA heeft een onafhankelijke begeleidingscommissie advies uitgebracht aan mij over de wijze waarop de evaluatie is uitgevoerd. De begeleidingscommissie stond onder voorzitterschap van de heer J.M.M. Polman, burgemeester van Bergen op Zoom. Het oordeel van de begeleidingscommissie is verwoord in een brief aan mij. De brief treft u als bijlage 1 aan.

Identificatieplicht

De kiezer in Nederland was tot de verkiezing van de leden van het Europees Parlement niet verplicht een identiteitsbewijs te tonen, wel was het stembureau bevoegd om legitimatie te vragen. In de praktijk gebeurde dat zelden. Bij het stemmen in een willekeurig stemlokaal is het lastiger voor het stembureau om vast te stellen dat degene die de stempas gebruikt de kiesgerechtigde persoon is op wiens naam de stempas staat.

---

¹ In totaal hebben 249 gemeenten (circa 70%) deelgenomen aan het onderzoek. Verder hebben 580 voorzitters van stembureaus en 987 kiesgerechtigden meegewerkt aan een online enquête.

Vandaar dat zowel de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces als de begeleidingscommissie van de evaluatie van SWS en de Kiesraad hebben aangedrongen op de invoering van een identificatieplicht bij het stemmen in een willekeurig stemlokaal. Op basis van de reeds in de Experimentenwet KOA aanwezige grondslag is voor het experiment stemmen in een willekeurig stemlokaal bij de verkiezing voor de leden van het Europees Parlement een identificatieplicht ingevoerd.

De uitvoering van de identificatieplicht in de gemeenten die deelnamen aan het experiment is zonder noemenswaardige problemen verlopen. Een aantal kiezers heeft, zoals blijkt uit het verslag van de Commissie voor het onderzoek van de geloofsbrieven² (Commissie), zich beklagd over het feit dat een identiteitsbewijs getoond moest worden. Sommige kiezers hebben vanwege de identificatieplicht geweigerd aan de verkiezing deel te nemen. In een beperkt aantal gevallen, zoals blijkt uit de door de Commissie bestudeerde processen verbaal, zijn hierbij stembureauleden onheus bejegend. Evenals de Commissie acht het kabinet dit zeer kwalijk. Het kabinet is van evenwel mening dat het gaat om incidenten. Het evaluatierapport van Synovate biedt geen ondersteuning voor de conclusie van de Commissie voor het onderzoek van de geloofsbrieven dat "een niet onaanzienlijk deel" van de kiezers bezwaren heeft tegen de identificatieplicht.

Synovate komt tot de conclusie dat 83 % van de kiesgerechtigden het een goede zaak vindt dat men zich moet identificeren als men wil stemmen. Een relatief gering aantal kiezers, 6 %, vindt de identificatieplicht een slechte zaak. Ook geeft 6 % aan eerder geneigd te zijn om te gaan stemmen als men zich niet hoeft te identificeren. De kiezers die aan het onderzoek hebben deelgenomen, bleken goed op de hoogte te zijn van de verplichting om aan het stembureau een identiteitsdocument te tonen. 87 % van de kiesgerechtigden wist dat men zich diende te identificeren wanneer men stemt met een stempas.

Dit beeld sluit aan bij de informatie die uit de evaluatie van de voorlichtingscampagne naar voren komt. Uit deze evaluatie van Intomart in opdracht van de Rijksvoorlichtingsdienst blijkt dat 70 % van het algemene publiek wist dat men een stempas en geldige legitimatie diende mee te nemen naar het stemlokaal terwijl 83 % aangaf zich goed geïnformeerd te voelen over de identificatieplicht. Daarbij moet worden aangetekend dat de identificatieplicht alleen gold in gemeenten waar in een willekeurig stemlokaal werd gestemd, terwijl het onderzoek van Intomart onder alle kiesgerechtigden is uitgevoerd.

Uit het onderzoek van Synovate onder stembureauvoorzitters komt naar voren dat een beperkt aantal kiezers zich zonder geldig identiteitsdocument bij de stembureaus heeft gemeld: per 1.000 kiezers waren dit gemiddeld 2,5 kiezers. Dit betekent niet dat deze kiezers hun stem niet hebben uitgebracht. In een aantal gevallen heeft de kiezer alsnog gestemd na thuis een identiteitsdocument te hebben gehaald. In een aantal andere gevallen hebben kiezers ter plekke iemand gemachtigd. Uit het onderzoek onder stembureauvoorzitters komt naar voren dat kiezers het vreemd vonden dat zij wel (desgewenst ter plekke) iemand konden machtigen om voor hen te stemmen indien zij niet over een identiteitsdocument beschikten. Reden hiervoor was dat de Experimentenwet Kiezen op Afstand geen grondslag bevatte om ook kiezers die bij volmacht stemmen te verplichten een identiteitsdocument te overleggen. In het onlangs door de Tweede Kamer aangenomen wetsvoorstel Stemmen in een Willekeurig Stemlokaal is een dergelijke grondslag wel opgenomen. Bij toekomstige verkiezingen moet van de kiezer die bij volmacht stemt een (kopie van een) identiteitsdocument worden overgelegd.

---

² Handelingen TK, 2008-2009, nr. 97, pag. 7650-7655.

In de kleinere, minder stedelijke gemeenten, lijkt het relatief vaker voor te komen dat kiezers zich zonder geldig identiteitsdocument melden dan. Voorzitters van stembureaus uit dergelijke gemeenten hebben vaker aangegeven dat zij het problematischer vinden kiezers een identiteitsdocument te vragen. Dat mensen elkaar in kleinere gemeenschappen vaker persoonlijk kennen, speelt hierbij een rol. Ook blijkt uit het onderzoek onder stembureauvoorzitters dat oudere kiesgerechtigden meer moeite hadden met de verplichting zich te identificeren dan jongere kiezers.

Mede in het licht van het debat tijdens het mondelinge vragenuur op 2 juni 2009³, is in de gemeentelijke basisadministratie nagegaan hoeveel Nederlandse kiesgerechtigden niet beschikken over een geldig paspoort of identiteitskaart. Dit is 1,4 %. Vier procent beschikt wel over een paspoort of identiteitskaart, maar daarvan is de geldigheidsdatum verlopen.⁴ Het is niet uitgesloten dat een deel van deze personen over een geldig rijbewijs beschikt. Uit het onderzoek van Synovate komt naar voren dat 1,6 % van de kiesgerechtigden zelf aangeeft niet over een geldig identiteitsdocument te beschikken.

De controle van de identiteitsdocumenten is in het overgrote deel van de stembureaus goed verlopen. Een grote meerderheid, 89 %, van de voorzitters die aan het onderzoek hebben deelgenomen, geeft aan geen knelpunten of problemen te hebben ervaren als gevolg van de identificatieplicht. Ook zijn er geen indicaties dat de identificatieplicht leidt tot onacceptabele vertraging in de afhandeling van kiezers door het stembureau. De brochure Geldige Identiteitsdocumenten die door het ministerie van BZK aan alle stembureaus beschikbaar is gesteld om de controle van de identiteitsdocumenten te ondersteunen, is positief beoordeeld: men vindt de brochure overwegend nuttig, overzichtelijk en duidelijk.

Door de 249 gemeenten die deel hebben genomen aan het evaluatieonderzoek is aangegeven dat in totaal 29 stempassen zijn ingenomen, omdat de gegevens op de stempas niet overeenstemden met de persoonsgegevens op het identiteitsdocument.

De Commissie voor het onderzoek naar de geloofsbrieven heeft in het kader van de identificatieplicht aandacht gevraagd voor het feit dat met name in stembureaus gevestigd in bejaarden/verzorgingstehuizen, zich gevallen hebben voorgedaan waarbij kiesgerechtigden niet konden deelnemen aan de stemming als gevolg van het ontbreken van een geldig identiteitsdocument. De Commissie, die blijkens het verslag overigens voorstander is van de verplichting dat kiezers een identiteitsdocument tonen, roept op dat gemeenten binnen de grenzen van de wet in de gelegenheid worden gesteld voor deze groep een coulance regeling te treffen.

Uniforme Stempas

Zowel op basis van de aanbeveling van de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces als op basis van de ervaringen uit eerdere evaluaties, is besloten te komen tot één landelijke uniforme stempas. Naast het ontwerp is ook de tekst van de stempas aangepast en vereenvoudigd in het kader van het project begrijpelijke formulieren. De teksten zijn hierdoor voor meer kiezers, ook kiezers met een lagere opleiding, beter te begrijpen.

---

³ Handelingen TK, 2008-2009, nr. 90, pag. 7027-7031.

⁴ Zij hebben overigens drie maanden voor het einde van de geldigheidsduur van hun document een brief van hun gemeente ontvangen dat de geldigheidsdatum van het document binnenkort zal verstrijken.

Uit de evaluatie blijkt dat kiezers het nieuwe model stempas overwegend positief waarderen. De kiesgerechtigden vinden de stempas duidelijk, begrijpelijk en volledig. Ook de controle van de stempas is in de meeste stembureaus goed verlopen. De stembureauvoorzitters zijn veelal positief over de nieuwe stempas. Het eerstelijns echtheidskenmerk op de stempas is voor het stembureau gemakkelijk te controleren. Slechts 4% van de voorzitters geeft aan de controle niet gemakkelijk te vinden. Drie van de 249 gemeenten die deelnamen aan de evaluatie zeggen dat in hun gemeente een stempas is ingenomen wegens twijfel over de echtheid. Voor zover bekend, is hiernaar door de betreffende gemeenten geen nader onderzoek gedaan. 94 van de 249 gemeenten hebben gemeld dat een kiezer zich bij een stembureau heeft gemeld met een stempas die was opgenomen in het register van ingetrokken stempassen. Ook van deze kiezers is de stempas ingenomen.

Circa 21 % van de stembureauvoorzitters geeft aan niet te weten hoe zij de echtheid van de stempas kunnen controleren. In eerdere evaluaties van het stemmen in een willekeurig stemlokaal was dat 17 %.

De gemeenten die aan het onderzoek hebben deelgenomen, is gevraagd of zij problemen of knelpunten hebben ervaren bij de productie en distributie van de stempas. 42 gemeenten van de 249 (20 %) hebben knelpunten ervaren. Een belangrijk deel van de knelpunten die gemeenten noemen, betreft het verkeerd, te laat of zelfs niet bezorgen van stempassen. Uit de evaluatierapporten van de voorgaande experimenten blijkt dat zich bij iedere verkiezing soortgelijke incidenten voordoen. Ook de Commissie voor het onderzoek naar de geloofsbrieven heeft aandacht gevraagd voor de (tijdige) verstrekking van vervangende stempassen in geval van foutieve bezorging of andere fouten. Een enkele gemeente heeft opgemerkt dat de periode voor het produceren en bezorgen van de stempassen te kort was.

Uniforme termijn aanvragen vervangende stempas

Mede in het licht van knelpunten die in sommige gevallen optreden bij de bezorging van stempassen is het noodzakelijk dat kiesgerechtigden op de hoogte zijn van het feit dat zij een vervangende stempas kunnen aanvragen. Zonder stempas kan men immers niet stemmen. Bij eerdere experimenten varieerde de termijn waarop een vervangende stempas kon worden aangevraagd per gemeente van vijf dagen tot één dag voor de verkiezing. Gemeenten konden deze termijn zelf bepalen. Vanuit het perspectief van duidelijkheid en eenduidige voorlichting is besloten tot een uniforme termijn voor het vertrekken van een vervangende stempas van twee dagen voor de verkiezing.

Uit de evaluatie blijkt dat ruim de helft van de kiesgerechtigden (54 %) op de hoogte was van de mogelijkheid dat een vervangende stempas kon worden aangevraagd. Onder de personen die daadwerkelijk hebben gestemd, was dit percentage overigens hoger (67 %). De datum waarop uiterlijk een vervangende stempas kon worden aangevraagd, was slechts bij een kwart van de kiesgerechtigden bekend. Verder zegt 9 % van de niet-stemmers niet te zijn gaan stemmen omdat zij de stempas kwijt (of niet ontvangen) of vergeten waren. Dit aantal stemt overeen met het percentage niet stemmers (10 %) dat bij de Tweede Kamerverkiezing in 2006 het niet hebben van een stempas als reden aangaf om niet te stemmen.

Het aantal kiesgerechtigden dat getracht heeft zonder stempas te stemmen, is beperkt. Op elk stembureau hebben zich gemiddeld 2 kiezers zonder stempas gemeld⁵. Deze gegevens sluiten aan op de uitkomsten van het onderzoek onder kiesgerechtigden waarin naar voren komt dat 95 % van de kiesgerechtigden weet dat men zonder stempas niet kan stemmen.

De uniforme termijn voor het aanvragen van een vervangende stempas was voor de meeste gemeenten goed werkbaar. Voor slechts 4%, vooral de stedelijke gemeenten, vormde de termijn een knelpunt. Het betrof hier met name het tijdig kunnen verspreiden van het Register Ingetrokken Stempassen.

De stempas zelf is de meest genoemde bron van informatie over het aanvragen van een vervangende stempas. Een andere veel genoemde bron van informatie is de brief die veel gemeenten bij de stempas hebben gevoegd. Indien de stempas dus niet of fout wordt bezorgd, mist de kiezer deze informatie. De radio is na de stempas en een brief de meeste genoemde bron van informatie voor de kiezer.

De Tweede Kamer heeft bij de behandeling van het wetsvoorstel houdende de landelijke invoering van het stemmen in een willekeurig stemlokaal, een amendement aangenomen. Dit amendement ziet er op gemeenten de mogelijkheid te geven nog op de dag voor de verkiezing vervangende stempassen uit te schrijven. Uit de evaluatie blijkt dat circa 3 op 10.000 kiesgerechtigden hebben getracht na het verstrijken van de termijn een vervangende stempas aan te vragen. Een latere mogelijkheid om een vervangende stempas aan te vragen voorziet dus in een beperkte behoefte bij de kiezer. Het is echter aan gemeenten om te beoordelen of het voor hen mogelijk is vervangende stempassen op een later tijdstip te verstrekken. Indien gemeenten van deze mogelijkheid gebruik maken, zullen zij zelf hun kiezers hierop moeten attenderen.

Aanpassing Proces-verbaal

De Commissie voor het onderzoek naar de geloofsbrieven van de Tweede Kamer heeft bij het uitbrengen van haar verslag er op gewezen dat het proces-verbaal dat de stembureaus moeten invullen een bron van fouten is. De Commissie pleit dan ook voor een heldere en eenvoudigere vormgeving van het proces-verbaal voor stembureaus.

Ook uit de evaluatie onder gemeenteambtenaren en stembureauvoorzitters komt naar voren dat het invullen van het proces-verbaal problemen oplevert. In het verleden speelde dit veel minder, omdat men de meeste gegevens overnam van de uitdraai die door de stemmachine werd gegenereerd.

Opleiding stembureauleden

Het ministerie van BZK heeft voor de verkiezing van het Europees Parlement in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB) opleidingsmateriaal voor stembureauleden ontwikkeld en via de gemeente aan alle stembureauleden ter beschikking gesteld. Uit de opmerkingen die medewerkers van gemeenten en stembureauleden hebben gemaakt, blijkt dat er waardering is voor dit initiatief. Wel heeft de NVVB aangegeven dat het wenselijk is het materiaal meer geschikt te maken voor "klassikale" instructie door medewerkers van de gemeente.

---

⁵ Helaas kan dit gegeven niet vergeleken worden met eerdere experimenten, omdat toen slechts is gevraagd of medewerkers van stembureaus te maken hadden gehad met kiezers die zonder stempas wilden stemmen. Nu is gevraagd hoe vaak dit voorkwam.

Vergoeding stembureauleden

Aan de gemeenten is gevraagd aan te geven welke vergoeding zij aan stembureauleden geven. Uit de rapportage (113 gemeenten hebben deze vraag beantwoord) blijkt dat de vergoedingen veel variatie vertonen: van € 50,- tot en met €250,-. Gemiddeld werd een bedrag van circa € 125,- betaald. De wijze van berekenen verschilt per gemeente: per uur, per dag of dagdeel. Voorzitters krijgen soms een hogere vergoeding dan de overige leden. Personen die het stembureau bijstaan bij het tellen van de stemmen krijgen een aparte vergoeding (vast bedrag of per uur). In sommige gemeenten doen raadsleden het werk zonder vergoeding. Veel gemeenten zetten ambtenaren in, deze worden soms (extra) betaald of krijgen tijdcompensatie. In een aantal gemeenten krijgen de leden eten en drinken, terwijl in andere gemeenten de stembureauleden additioneel aan de vergoeding een maaltijdvergoeding krijgen. Soms is het bedrag netto, maar meestal bruto.

Conclusies Stemmen in Willekeurig stemlokaal

De uitkomsten van de evaluatie geven geen aanleiding om de identificatieplicht te heroverwegen. Gewenning aan de identificatieplicht zal er toe leiden dat het aantal kiezers dat zich zonder geldig identiteitsdocument bij het stembureau meldt, bij de komende verkiezingen verder afneemt. Voorlichting over de identificatieplicht blijft van belang. In de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van het ministerie van BZK zal de identificatieplicht daarom een prominente plaats krijgen.

De Commissie voor het onderzoek naar de geloofsbrieven heeft de regering opgeroepen een coulanceregeling te treffen voor kiezers in bejaarden- of verzorgingstehuizen. Het kabinet meent dat aanpassing van de wettelijke regeling niet wenselijk is. Gezocht moet worden naar wegen om deze potentiële groep vooraf te benaderen zodat er gelegenheid is om alsnog aan een geldig identiteitsdocument te komen. In de circulaire aan gemeenten ter voorbereiding op de gemeenteraadsverkiezing zullen de gemeenten worden opgeroepen bejaarden- en verzorgingstehuizen voorafgaand aan de verkiezing te benaderen om inwoners van een geldig identiteitsbewijs te voorzien.

Uit de evaluatie komt naar voren dat te veel stembureauleden nog niet weten hoe de echtheid van de stempas gecontroleerd dient te worden. Gemeenten hebben de taak stembureauleden te instrueren over de wijze waarop de stempas gecontroleerd dient te worden. Die instructie moet dus beter. Het ministerie van BZK zal samen met de gemeenten zoeken naar wegen om dit aan te pakken.

Ruim de helft van de kiesgerechtigden (54 %) weet van de mogelijkheid om een vervangende stempas aan te vragen. Dit percentage is te laag (slechts een kwart van de kiesgerechtigden was bekend met de uiterste datum). Bij de verkiezing voor de gemeenteraden zal daarom extra aandacht worden besteed aan de termijn voor het aanvragen van een vervangende stempas.

Het proces-verbaal voor de zitting van het stembureau is voor verbetering vatbaar. Voor de komende verkiezing van de gemeenteraden zal dit proces-verbaal worden vereenvoudigd.

Het door het ministerie van BZK in samenwerking met de NVVB ontwikkelde instructiemateriaal voor stembureauleden is nuttig gebleken. Het gebruik ervan kan nog wel verder worden verbeterd. Het ministerie van BZK zal dit materiaal voor de komende gemeenteraadsverkiezingen actualiseren en meer toesnijden op gebruik in een "klassikale instructie".

Het verschil in de vergoeding voor de stembureauleden is groot. Het ministerie van BZK zal met de VNG overleggen of het niet wenselijk is gemeenten een richtsnoer te geven voor de vergoeding van stembureauleden.

Bezoek stemlokalen aan de randen van de dag en duur van het stemmen

Bij de verkiezing voor de Nederlandse leden van het Europees Parlement hebben heel veel gemeenten, stembureauleden en kiezers voor het eerst sinds veel jaren met papieren stembiljetten gestemd. Voor het stembureau betekent het stemmen met papier en potlood een verlenging van de werkzaamheden door de tijd die het tellen van de stemmen in beslag neemt. Voor de evaluatie is nagegaan hoeveel kiezers het stemlokaal bezoeken aan de randen van de dag en hoe lang de stembureaus doen over het tellen van de stemmen. Toen er gebruik werd gemaakt van de stemmachines was het een kwestie van één druk op de knop om de stemmen te tellen en kon men daarna huiswaarts gaan.

Het onderzoek naar het bezoek aan de stemlokalen aan de randen van de dag en de duur van het tellen is in opdracht van het ministerie van BZK uitgevoerd door TNS-NIPO. In totaal is in 50 stemlokalen geteld hoeveel kiezers zich gedurende het eerste respectievelijk de laatste twee uur van de stemming hebben gemeld. Bij het bepalen van de (aselecte) steekproef van stemlokalen waar is gemeten, is gewogen naar zowel de omvang van de gemeente als de mate van verstedelijking om zo een representatief beeld te kunnen krijgen.⁶ Daarnaast is in 18 stemlokalen gemeten hoe lang men heeft gedaan over het tellen van de stemmen. In bijlage 3 treft u het rapport van TNS-NIPO aan.

Bezoek stemlokalen aan de randen van de dag

Onderstaande tabel geeft de opkomst weer in de 50 onderzochte stemlokalen. Ook is weergegeven wat de gemiddelde opkomst is geweest gedurende de rest van de dag en de totale opkomst in het betreffende stemlokaal.

Percentage kiezers (opkomst) in de randuren⁷

Gemeente	Totaal ochtend (7:30- 8:30)	19:00- 20:00	20:00- 20:30	20:30- 21:00	Totaal avond (19:00- 21:00)	Gemiddelde opkomst (08:30- 19:00) per half uur	Totale opkomst ⁸
Aalburg	2,8	6,5	4,9	4,1	15,3	3,9	494
Abcoude	5,4	15,9	6,5	5,5	27,9	3,2	523
Alblasserdam	1,9	8,9	2,9	1,5	13,3	4,0	586
Apeldoorn	4,4	7,2	2,9	4,4	14,5	3,9	729
Bedum	5,9	9,6	2,4	2,0	14,0	3,8	595
Bergen op Zoom	6,6	9,5	3,5	2,1	15,2	3,7	482
Boarnsterhim	2,3	13,9	6,4	3,2	23,4	3,5	598
Boxtel	5,3	12,5	2,5	2,7	17,7	3,7	600
Bunnik	6,8	19,5	4,5	5,0	29,0	3,1	559
Castricum	4,8	15,0	5,5	5,7	26,2	3,3	546

⁶ Voor het vaststellen van de steekproef is gebruik gemaakt van een adviesrapport van statisticus A. Di Bucchianico van de Universiteit Tilburg (Opzet steekproef Europese verkiezingen, 2009).

⁷ Bron: TNS NIPO, 2009.

⁸ Totale opkomst is het absolute aantal kiezers dat 4 juni 2009 een stem heeft uitgebracht bij dit stemlokaal.

Drimmelen	4,6	9,2	2,5	1,2	12,8	3,9	483
Enschede	5,2	11,2	4,5	4,1	19,8	3,6	982
Geldrop-Mierlo	6,7	19,1	6,7	4,0	29,8	3,0	893
Heemskerk	2,2	8,3	2,7	2,5	13,6	4,0	634
Heerlen	6,1	7,9	3,9	2,5	14,2	3,8	674
Heeze-Leende	3,1	8,8	3,6	3,9	16,2	3,8	388
Hengelo	4,4	9,6	3,6	3,6	16,8	3,8	637
Hoogeveen	3,9	12,4	4,6	2,3	19,2	3,7	307
Hulst	4,7	4,9	2,3	1,6	8,8	4,1	834
Kessel	3,2	11,2	6,1	3,8	21,1	3,6	473
Loon op Zand	3,9	7,6	2,4	1,8	11,8	4,0	543
Maasdriel	3,7	14,4	3,3	2,9	20,8	3,6	514
Maasgouw	2,7	9,2	3,3	2,5	13,1	4,0	551
Menaldumadeel	4,0	10,2	2,5	0,9	13,6	3,9	324
Mill en Sint Hubert	4,5	8,3	2,2	2,6	13,1	3,9	628
Montferland	2,8	11,8	2,5	3,4	17,8	3,8	322
Nunspeet	4,6	16,5	5,2	3,1	24,7	3,4	522
Oirschot	4,6	9,4	1,9	2,2	13,5	3,9	587
Oisterwijk	4,9	10,8	4,0	1,6	16,4	3,7	550
Oostflakkee	4,6	15,6	2,6	2,3	20,5	3,6	429
Ooststellingwerf	4,0	9,8	3,7	2,7	16,3	3,8	668
Raalte	4,6	6,4	1,7	0,8	8,9	4,1	643
Rhenen	4,0	11,8	3,8	3,6	18,1	3,7	923
Rijswijk	4,2	6,1	3,3	2,3	11,7	4,0	905
Roermond	3,4	9,2	2,9	2,4	14,5	3,9	795
Scherpenzeel	4,0	14,2	2,7	2,9	19,8	3,6	526
Schiermonnikoog	3,2	9,5	2,1	1,9	13,5	4,0	379
Schinnen	3,0	12,2	2,4	2,4	17,0	3,8	329
Sint-Oedenrode	2,6	4,7	3,0	0,8	8,5	4,2	530
Someren	5,5	9,2	1,8	2,0	13,0	3,9	602
Utrecht	9,0	6,7	4,5	5,4	16,5	3,5	764
Vaals	2,1	8,2	2,7	2,5	13,4	4,0	439
Veghel	6,1	14,7	5,5	4,4	24,6	3,3	456
Vlieland	3,1	4,5	1,4	0,3	6,2	4,3	353
Waddinxveen	5,0	18,7	2,9	3,2	24,7	3,3	663
Weesp	3,8	12,4	6,3	3,2	21,9	3,5	506
Wervershoof	2,0	11,9	2,3	3,8	17,9	3,8	396
Westvoorne	3,8	11,4	6,5	2,5	20,5	3,6	474
Wymbritseradiel	3,8	12,5	3,0	2,5	18,1	3,7	398
Zutphen	3,5	10,6	3,9	4,3	18,8	3,7	768
Totaal	4,2	10,7	3,6	2,9	17,2	3,7	28.504

Het eerste uur

Gemiddeld heeft 4,2 % van de kiezers zijn stem uitgebracht in het eerste uur (van 7.30 tot 8.30 uur). Ter vergelijking: de gemiddelde opkomst gedurende de rest van de uren (van 8.30 uur tot en met 19.00 uur) is 7,4 % per uur en 3,7 % per half uur.⁹ De gemeenten met de laagste opkomst gedurende het eerste uur waren Alblisserdam (1,9 %), Wevershoof (2 %) en Heemskerk (2,2 %).

⁹ Dit percentage stemt precies overeen met de te verwachten opkomst verspreid over de dag.

Gemeenten met de hoogste opkomst gedurende het eerste uur zijn Utrecht (9 %), Bunnik (6,8 %) en Geldrop (6,7%). Uit de gegevens over het bezoek aan het stemlokaal aan de randen van de dag, komt naar voren dat in stedelijke gebieden/grotere steden de opkomst van de kiezers gedurende het eerste uur van de stemming relatief hoger is dan in niet verstedelijkte gebieden/kleinere plaatsen.

De laatste twee uur

Gedurende de laatste twee uur (19.00 tot 21.00 uur) komt gemiddeld 17,2 % van de kiezers naar de stembus. Ook hier is de variant aanzienlijk (van 6,2 % in Vlieland – waar zich het laatste half uur 1 kiezer meldde - tot 29,8 % in Geldrop-Mierop – waar het stembureau tussen 19.00 en 19.30 uur 98 kiezers afhandelde -). Er is sprake van een afname van de opkomst gedurende de laatste twee uur (van 5,6 % gemiddeld van 19.00 tot 19.30 tot 2,9 % gedurende het laatste half uur - 20.30 tot 21.00 uur-). De afname van de opkomst is in de sterk verstedelijkte gebieden geringer, terwijl de opkomst in de overige gebieden meer afneemt. Van 20.00 tot 20.30 is de gemiddelde opkomst nog vrijwel gelijk aan de gemiddelde opkomst gedurende de dag. In 13 van de 50 gemeenten ligt de opkomst gedurende het laatste half uur boven de gemiddelde opkomst gedurende de dag. In de grote steden (meer dan 150.000 inwoners) ligt de opkomst gedurende het laatste uur zelfs boven de gemiddelde opkomst (8,5 % opkomst laatste uur). Alleen in de niet verstedelijkte gebieden ligt de opkomst het laatste uur 2 procentpunten onder de gemiddelde opkomst.

De opkomstcijfers aan de randen van de stemperiode zijn vergeleken met een onderzoek dat in 2002 (bij de Tweede Kamerverkiezing, kort nadat de openingstijden waren verruimd) is gedaan door de VNG.¹⁰ Toen bracht 2,7 % van de kiezers zijn stem uit gedurende het eerste half uur. Dat was nu 2,1 %. Van 19.00 tot 20.00 uur bracht toen 11 % van de kiezers zijn stem uit. Dat was nu 10,7 %. Van 20.00 tot 20.30 uur bracht in 2002 3,4 % van de kiezers zijn stem uit, nu 3,6 %. De opkomst gedurende het laatste half uur was in 2002 2,4% en nu 2,9 %.

Duur van het tellen

Bij 18 stembureaus is de duur van de telling, vanaf het moment dat de stembus werd geopend tot het moment dat het proces-verbaal werd ondertekend, bijgehouden.

Duur van het handmatig tellen, aantal hertellingen, opkomstcijfers en het aantal tellers per stemlokaal¹¹

Gemeente	Totale opkomst	duur handmatig tellen ¹²	aantal hertellingen	aantal tellers
Aalburg	494	142	1	5
Abcoude	523	59	1	6
Alblasserdam	586	122	0	4
Apeldoorn	729	162	3	4
Boarnsterhim	598	103	1	6
Boxtel	600	55	2	8
Hulst	834	80	0	7

¹⁰ Betere Dienstverlening, hogere opkomst? Een onderzoek naar de effect van de verruiming van de openingstijden van stembureaus op 15 mei 2002, SGB0/VNG, 2002.

¹¹ Bron: TNS NIPO, 2009.

¹² Weergegeven in aantal minuten.

<i>Mill en Sint Hubert</i>	628	30	0	9
<i>Oirschot</i>	587	52	1	6
<i>Oostflakkee</i>	429	60	1	6
<i>Raalte</i>	643	95	1	4
<i>Rhenen</i>	923	170	3	4
<i>Schinnen</i>	329	75	2	5
<i>Someren</i>	602	75	4	4
<i>Utrecht</i>	764	106	4	6
<i>Waddinxveen</i>	663	155	4	5
<i>Westvoorne</i>	474	84	0	6
<i>Zutphen</i> ¹³	768	30	1	-
Totaal (gemiddeld)	621	92	1,6	5,6

Bron: TNS NIPO, 2009

Gemiddeld werd in de 18 stembureaus de telling uitgevoerd door 5,6 personen (variërend van 9 tot 4: het vaakst werd gewerkt met 6 tellers). In deze stembureaus duurde de telling gemiddeld 92 minuten. De spreiding is echter aanzienlijk: van 170 minuten in Rhenen (dat een opkomst had van 932 en waarbij het stembureau de telling uitvoerde met 4 personen) tot Mill en Sint Hubert waar 628 stemmen door 9 personen in 30 minuten werden geteld.¹⁴

De gegevens over de duur van het tellen (variërend van een half uur tot bijna drie uur) zijn vergeleken met de tijdstippen waarop de gemeenten hun (voorlopige) uitslagen hebben doorgegeven aan het ANP. De eerste uitslagen, van gemeenten met één of enkele stemlokalen zijn één uur na sluiting van de stemlokalen binnengekomen. Tussen 24.00 uur en 1 uur 's nachts – drie à vier uur na sluiting van de stemlokalen – heeft circa de helft van de gemeenten de uitslag doorgegeven.¹⁵

Voor zover nog valt na te gaan, is in vergelijking met eerdere verkiezingen waarbij handmatig werd geteld de tijd die de stembureaus nodig hebben om te tellen niet significant toegenomen. Dat de resultaten op een later tijdstip bekend zijn, is vooral het gevolg van de latere openingstijden. Toen in vrijwel alle gemeenten nog handmatig werd geteld, gingen de stemlokalen immers om 19.00 uur dicht.

De NVVB, de VNG en de Kiesraad hebben zich na de verkiezing uitgesproken voor eerdere sluiting van de stembureaus.¹⁶ De VNG heeft tijdens haar algemene ledenvergadering op 10 juni 2009 een motie aangenomen waarin wordt opgeroepen tot sluiting van de stembureaus om uiterlijk 20.00 uur. De NVVB wijst er op dat in diverse gemeenten het tellen nachtwerk werd en tot onnauwkeurigheden leidde. Ook wijst de NVVB er op dat zij signalen krijgt van stembureauleden die zich niet meer beschikbaar willen stellen. De Kiesraad wijst er in haar brief op dat de huidige sluitingstijden zijn ontstaan in de periode dat vrijwel alle gemeenten gebruik maakten van stemmachines, waardoor de werktijd van stembureauleden was afgenomen.

¹³ Gegevens over het aantal tellers zijn niet bekend.

¹⁴ Hertellingen kunnen in verschillende fasen van het telproces plaatsvinden: bij het vaststellen van het aantal stembiljetten, bij het tellen van de aantallen per lijst en bij het tellen van de aantallen per kandidaat. Een hertelling neemt uiteraard minder tijd in beslag indien het aantal op één kandidaat uitgebrachte stemmen moet worden herteld, dan wanneer alle stembiljetten opnieuw moeten worden herteld.

¹⁵ Nieuwsbrief 55, 8 juni 2009, Wij vertrouwen stemcomputers niet.

¹⁶ Brief NVVB d.d. 9 juli 2009, Brief Kiesraad d.d. 28 augustus 2009, Brief VNG d.d. 22 september 2009.

De Kiesraad acht een duur van de stemming van 7.30 uur tot 20.00 uur vanuit het oogpunt van de kiezer voldoende en meent dat de eerdere sluiting stembureauleden in de gelegenheid zal stellen eerder te beginnen met het handmatig tellen van de stemmen en dat dit de zorgvuldigheid en de betrouwbaarheid van de uitslag ten goede zal komen.

De burgemeesters van de vier grote steden hebben zich tegen verkorting van de openingstijden uitgesproken. Zij zijn van mening dat door organisatorische maatregelen te treffen de vertraging in het tellen van de stemmen tot een minimum kan worden beperkt.¹⁷

Conclusies handmatig tellen en openingstijden stembureaus

Bij de verkiezing voor de Nederlandse leden van het Europees Parlement hebben veel gemeenten, stembureauleden en kiezers voor het eerst sinds veel jaren met papieren stembiljetten gestemd. Voor veel stembureauleden is dit de eerste kennismaking geweest met het handmatig tellen van de (papieren) stembiljetten. In Nederland is het lang, vanaf medio tachtiger jaren, zo geweest dat in heel veel gemeenten de uitslag met een druk op de knop beschikbaar was. Uit de evaluatie blijkt dat gemeenten en stembureauleden moeite hebben gehad met de situatie dat er geen stemmachines meer mochten worden gebruikt en het tellen gemiddeld circa 90 minuten heeft geduurd. Het kabinet heeft er begrip voor dat gemeenten en stembureauleden hier weer aan moeten wennen.

Het is echter van belang om te onderkennen dat een snelle bekendmaking van de uitslag geen doel op zich mag zijn. Het gaat erom dat het verkiezingsproces en dus ook het tellen van de stemmen transparant en controleerbaar verloopt. Overigens wordt er op gewezen het enkele uren later, dan toen er door de stemmachines werd geteld, beschikbaar komen van de uitslag van de telling geen enkel gevolg heeft voor het tijdig vaststellen van de uitslag van de verkiezing. Er is ook dan nog voldoende tijd om aan de in de Kieswet opgenomen termijnen te kunnen voldoen.

Het kabinet heeft alle argumenten gewogen om de stemlokalen al dan niet eerder te sluiten en komt tot de conclusie dat het wenselijk is de kiezer zo veel mogelijk gelegenheid te geven zijn stem uit te brengen. Er is naar de mening van het kabinet winst te halen in het efficiënter organiseren van het telproces. Het ministerie van BZK weet dat er gemeenten en stembureauleden zijn die ideeën en suggesties hiervoor hebben. Deze zullen worden verzameld en aan alle gemeenten beschikbaar worden gesteld. Ook zullen aan gemeenten suggesties worden gegeven om stembureaus te ontlasten, bijvoorbeeld door het inzetten van extra tellers en het hanteren van ploegendiensten voor stembureauleden. Ten slotte zal worden uitgekeken naar nieuwe wegen om stembureauleden te werven, bijvoorbeeld door het inzetten van (oudere) scholieren of studenten in het kader van hun maatschappelijke stage of als onderdeel van een opdracht voor het vak maatschappijleer. Ook op dit punt kan van elkaar worden geleerd en is het ministerie van BZK bereid een faciliterende rol te vervullen.

Uitvoering verkiezing Nederlandse leden van het Europees parlement voor kiezers buiten Nederland

Dit onderdeel van de evaluatie is als volgt opgebouwd. Eerst wordt ingegaan op het stemmen door kiezers buiten Nederland in het algemeen, daarna op het stemmen door kiezers in de Nederlandse Antillen en Aruba en tot slot op het stemmen door militairen op missie buiten Nederland.

---

¹⁷ Brief Burgemeesters vier grote steden, d.d. 16 oktober 2009

Algemeen

Registratie en voorlichting

Bij de verkiezing voor de leden van het Europees Parlement begon de registratieprocedure op 4 december 2008 en eindigde op 22 april 2009. De gemeente Den Haag, op grond van de Kieswet verantwoordelijk voor dit deel van de verkiezing, heeft begin december 2008 aan de postadressen van alle kiezers die in het semi-permanente register zijn opgenomen (circa 50.000) het registratieformulier voor de verkiezing van de Nederlandse leden van het Europees parlement per post toegestuurd. Het registratieformulier was vanaf begin december 2008 te downloaden op de gemeentelijke website. De gemeente Den Haag geeft zelf geen (proactieve) voorlichting aan kiezers buiten Nederland.

Het ministerie van BZK heeft vanaf eind december 2008 de verkiezingswebsite www.uheefthetvoorhetzeggen.nl ingericht voor kiezers buiten Nederland. De website bevatte informatie over het proces van het stemmen uit het buitenland. Daarnaast zijn er in opdracht van het ministerie van BZK eind maart en begin april 2009 advertenties geplaatst in de buitenlandedities van de NRC en de Telegraaf en is er van eind maart tot half april 2009 online geadverteerd op websites die veel bezocht worden door Nederlanders buiten Nederland. De Wereldomroep en BVN-TV hebben in maart en april 2009 de nodige aandacht besteed aan de registratie als kiezer buiten Nederland. Het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft zowel via haar eigen websites als via de websites van ambassades informatie verspreid over de registratie.

De gemeente Den Haag verwerkt de ontvangen registratieformulieren handmatig in een elektronisch bestand. De gemeente Den Haag legt niet vast hoeveel registratieverzoeken zijn ontvangen. Kiezers dienen zelf te reageren indien zij geen reactie hebben ontvangen op hun verzonden registratieformulier. Om de vele registratieformulieren in de laatste week voor het eind van de registratieperiode tijdig te kunnen verwerken, heeft de gemeente Den Haag extra capaciteit ingezet (normaal wordt met 10 personen hieraan gewerkt, nu is de laatste weken opgeschaald naar 40 personen).

Productie en verzending van stembescheiden

Het moment waarop de stembescheiden (stembiljet, briefstembewijs en retourenveloppen) kunnen worden verstuurd, is gebonden aan de vaststelling van de kandidatenlijsten. Pas dan kan immers het stembiljet worden gedrukt. Door het samenvallen van de kandidaatstelling en de beroepsperiode met een aantal verplichte weekend-, feest- en daaraan gelijkgestelde dagen (van 30 april tot en met 5 mei 2009), werden de kandidatenlijsten voor het Europese Parlement op 6 mei 2009 definitief.

Verzending stembescheiden	Aantal	Waarvan door BZK naar de Nederlandse Antillen en Aruba
12 mei 2009	27.622	11 636 (nb deels verzonden op 13 mei)
15 mei 2009	8738	8636
20 mei 2009	303	136
26 mei 2009	407	386

Het produceren van de stembescheiden is een verantwoordelijkheid van de gemeente Den Haag. De gemeente heeft de productie en de couvertering van de verzending uitbesteed.

De gemeente Den Haag heeft laten weten geen controles uit te voeren op de werkzaamheden van deze partijen. Wel zegt de gemeente intensief overleg te voeren, zowel voorafgaand als tijdens het proces met de externe partijen. De stembescheiden worden vervolgens per (lucht)post verzonden. Een beperkt aantal kiezers maakt gebruik van de mogelijkheid hun stembescheiden via het ministerie van Buitenlandse Zaken te versturen. Verzending naar de Nederlandse Antillen en Aruba is door het ministerie van BZK verzorgd (zie hieronder).

De partijen die in opdracht van gemeente Den Haag de stembescheiden produceren en couverteren hebben voor de verkiezing van de leden van het Europees Parlement abusievelijk de envelop dichtgeplakt waarin de kiezer het stembiljet diende te retourneren. Deze fout kwam pas aan het licht kwam toen de stembescheiden bij de kiezers werden bezorgd. Dit heeft bij kiezers tot verwarring geleid: zij dienden nu, als gevolg van de fout, eerst de envelop open te maken voor zij hun stembiljet konden invullen en konden daarna de envelop niet meer dichtplakken. De gemeente Den Haag heeft geen gebruik gemaakt van de mogelijkheid om kiezers per email (een niet onaanzienlijk deel van de kiezers vult een e-mailadres in op het registratieformulier) te informeren over de gevolgen van deze fout. Wel is op de website van de gemeente Den Haag hierover uitleg gegeven. Het ministerie van BZK heeft ook op de algemene website gecommuniceerd dat deze fout geen gevolgen had voor de geldigheid van de stem.

De werkzaamheden van het briefstembureau Den Haag

In 2009 zijn door het ministerie van Buitenlandse Zaken (na overleg met het ministerie van BZK) voor het eerst geen briefstembureaus ingesteld bij ambassades of consulaten. De afgelopen jaren werden nog slechts zes briefstembureaus ingesteld bij de ambassades en consulaten (onder meer in Rome en Washington). Er zijn bij de ambassades en het ministerie van Buitenlandse Zaken vrijwel geen klachten binnengekomen over het niet instellen van briefstembureaus. Wel heeft de gemeente Den Haag diverse vragen en opmerkingen ontvangen van kiezers uit landen waar de postbezorging traag is. In hoeverre dat landen zijn waar in het verleden briefstembureaus waren gevestigd, is niet bekend.

Alle kiezers buiten Nederland (met uitzondering van de Nederlandse Antillen en Aruba) dienden bij de verkiezing van de leden van het Europees Parlement hun stembiljet per post naar de gemeente Den Haag te sturen. Door de gemeente Den Haag zijn zeven briefstembureaus ingesteld. Navraag bij de gemeente Den Haag heeft uitgewezen dat niet wordt bijgehouden hoeveel stembescheiden er retour worden ontvangen. De gemeente Den Haag stelt hiertoe wettelijk niet verplicht te zijn.

Het niet bijhouden van het aantal retour ontvangen stembescheiden leidt er toe dat het niet mogelijk is vast te stellen hoeveel geregistreerde kiezers hun stembescheiden hebben geretourneerd, maar dat slechts kan worden bepaald hoeveel geldige, ongeldige en blanco stemmen er in het proces-verbaal zijn opgenomen (dat gegeven is als opkomstpercentage in de onderstaande tabel opgenomen). Wel heeft de gemeente Den Haag tot en met 8 juni 2009 geregistreerd hoeveel stembescheiden na 4 juni 2009 zijn binnengekomen. Dit waren er 423 ¹⁸ (3,5 % ten opzichte van de stemmen die bij de briefstembureaus in de gemeente Den Haag zijn uitgebracht). Van eerdere verkiezingen is niet bekend hoeveel stembescheiden te laat retour werden ontvangen.

---

¹⁸ Daarna is geen telling meer bijgehouden. Er zijn daarna uiteraard nog stembescheiden te laat ontvangen. Soms worden meer dan een jaar na dato nog stembescheiden retour ontvangen

De gemeente Den Haag kan niet aangeven hoeveel retourenveloppen door het stembureau ter zijde zijn gelegd en om welke redenen (bijvoorbeeld vanwege een ontbrekende of niet kloppende handtekening op het briefstembewijs). Deze aantallen zijn weliswaar vermeld in het proces-verbaal van de briefstembureaus, maar deze processen-verbaal zijn conform de Kieswet door de gemeente Den Haag (als hoofdstembureau) direct nadat over de toelating van de gekozenen is beslist, vernietigd. Uit navraag bij stembureauleden blijkt dat de meest genoemde reden om een stembiljet ongeldig te verklaren, is dat geen rood schrijfmateriaal is gebruikt om het stembiljet in te vullen. Het percentage kiezers buiten Nederland dat een ongeldige stem uitbrengt (namelijk 4,3 %) ligt, mede hierdoor, aanzienlijk hoger dan het totaal percentage uitgebrachte ongeldige stemmen (0,2 %).¹⁹

Registraties en uitgebrachte stemmen	Alle kiezers buiten Nederland 2009	Waarvan Nederlandse Antillen en Aruba 2009	Europese verkiezingen 2004	Tweede Kamerverkiezingen 2006
verzoeken	42.772	21.435	onbekend	Circa 38.000
weigeringen ²⁰	3171	1491	onbekend	onbekend
Geaccepteerde registraties	39.601	20.944	15.991	34.305
Verzonden stembescheiden ²¹	37.070	20.794	onbekend	onbekend
Geldige stemmen	28.758	16.099	12.275 ²²	28.181 ²³
Ongeldige stemmen	1262	276	onbekend	onbekend
Percentage ongeldige stemmen	4,3 %	1,6 %		
Blanco stemmen	39	16		
Opkomstpercentage	81 %	79 %	76 %	82 %

Controle op dubbele stemmen door Nederlanders in andere lidstaten

Op grond van de afspraken die tussen lidstaten van de Europese Unie zijn gemaakt (richtlijn 93/109/EG) om te voorkomen dat burgers hun stem voor het Europees Parlement in meerdere lidstaten uitbrengen (de lidstaat van herkomst en de lidstaat van verblijf), is de gemeente Den Haag als contactpunt aangewezen. De verkiezingsautoriteiten van de andere lidstaten in de Europese Unie geven aan de gemeente Den Haag door welke Nederlandse kiezers die in hun land woonachtig zijn, zich hebben geregistreerd voor deelname aan de Europese verkiezing aldaar. De gemeente Den Haag dient op grond van de richtlijn vervolgens te controleren of deze kiezers zich mogelijk ook als kiezer buiten Nederland hebben gemeld en, indien dat het geval is, de registratie van deze kiezers om aan de verkiezing in Nederland deel te nemen ongedaan te maken.

¹⁹ Proces-verbaal Centraal Stembureau verkiezing voor de Nederlandse Leden van het Europees Parlement 2009, bijlage.

²⁰ Definitieve weigeringen: in eerste instantie werden 5952 verzoeken geweigerd. Een deel van degenen wiens registratieverzoek is geweigerd, heeft alsnog een nieuw, verbeterd verzoek ingediend dat wel is gehonoreerd.

²¹ Een deel van de kiezers dat zich registreert als kiezer buiten Nederland, kiest ervoor zijn stem via een volmacht uit te brengen of stemt in persoon.

²² Aantal uitgebrachte stemmen: aantal ongeldige stemmen is onbekend (nb blanco stemmen werden ook als ongeldig gekwalificeerd).

²³ Idem.

De gemeente Den Haag heeft aangegeven hiervoor geen apart proces of administratieve organisatie te hebben. Vanwege de tijdsdruk en de omvang van de betreffende informatie, kan de gemeente geen inzicht geven in de aantallen Nederlanders die zich in de verschillende lidstaten als kiezer hebben geregistreerd. De gemeente heeft tot 22 april 2009²⁴ gecontroleerd of kiezers zich dubbel hebben geregistreerd. Gegevens die na dat moment zijn ontvangen, zijn niet meer gecontroleerd. Van vijf personen is geconstateerd dat zij zich zowel hadden geregistreerd als kiezer buiten Nederland en in een andere lidstaat. Van deze personen is de registratie als kiezer buiten Nederland ingetrokken.

Conclusies Stemmen door Nederlanders buiten Nederland

Het stemmen door Nederlanders buiten Nederland is bij de Europese verkiezing niet problematischer dan bij eerdere verkiezingen. De knelpunten die ook in eerdere evaluaties zijn geconstateerd, hebben zich helaas opnieuw voorgedaan.

Tijdige voorlichting over de mogelijkheden om als kiezer buiten Nederland te stemmen, is belangrijk omdat de registratieperiode al zes weken voor de verkiezing eindigt. Met name de voorlichtingscampagne voor de kiezers buiten Nederland (met uitzondering van de Nederlandse Antillen en Aruba) is eind maart 2009 van start gegaan. Bij volgende verkiezingen zal eerder hiermee worden gestart.

De verwerking van de registraties door de gemeente Den Haag leidt tot knelpunten. Doordat de verzoeken veelal handgeschreven worden aangeleverd en vervolgens onder tijdsdruk handmatig worden verwerkt, ontstaan fouten. Dit heeft tot gevolg dat een aantal kiezers hun stembescheiden niet of niet tijdig ontvangen. Bij eerdere evaluaties is al geconstateerd dat het wenselijk is online registratie mogelijk te maken. Volledige digitalisering van het registratieproces is echter nu niet mogelijk. De huidige wetgeving vereist dat de burger een handtekening op een papieren formulier plaatst en een kopie van een geldig identiteitsdocument (waaruit het Nederlanderschap blijkt) toestuurt, alvorens de gemeente Den Haag een besluit kan nemen over het registratieverzoek.

Op dit punt heb ik de Tweede Kamer al eerder laten weten dat betekenisvolle veranderingen in het verkiezingsproces voor kiezers buiten Nederland pas mogelijk zijn als er een registratie niet ingezetenen is en de nieuwe reisdocumentenregistratie gereed is (o.a. Kamervragen 2008-2009, 2085, d.d. 25 maart 2009). Het kabinet meent evenwel dat er een aantal aanpassingen mogelijk zijn in het proces voor kiezers buiten Nederland zonder (ingrijpende) wetswijzigingen.

Wat mogelijk is, is dat de burger zijn registratieformulier online invult en online opslaat in de database van de gemeente Den Haag. Hij moet vervolgens een print maken van het formulier, die ondertekenen en met een kopie van zijn geldige identiteitsdocument wel nog steeds opsturen. De gemeente Den Haag kan deze gegevens controleren met de gegevens in de data base. Hiermee wordt het registratieproces niet vereenvoudigd voor de kiezer, maar invoerfouten als gevolg van het handmatig invoeren van veelal handgeschreven registratieformulieren kunnen zo wel worden verkleind. Dergelijke fouten zijn in een later stadium in het proces (indien blijkt dat de stembescheiden onbezorgbaar retour worden gezonden) vrijwel niet meer tijdig te herstellen. Overigens is het ook wenselijk dat de gemeente Den Haag meer controles inbouwt om fouten en vergissingen in het registratieproces te voorkomen.

---

²⁴ De dag waarop de registratietermijn voor kiezers buiten Nederland eindigt.

In 2009 is het stembiljet per abuis verstuurd in de dichtgeplakte retourenveloppe. Dit heeft bij veel kiezers voor verwarring gezorgd: zij vreesden dat hun stem hierdoor ongeldig zou worden, hetgeen overigens niet het geval is. Controle door de gemeente Den Haag had mogelijk een dergelijke fout kunnen voorkomen. Het is in dergelijke gevallen wenselijk dat waar mogelijk actief met de kiezer wordt gecommuniceerd. Aangezien de gemeente Den Haag over het e-mailadres van veel kiezers beschikt, is dit ook mogelijk.

Een deel van de kiezers dat zich heeft geregistreerd, brengt alsnog geen stem uit. Deels wordt het alsnog niet stemmen veroorzaakt doordat kiezers niet tijdig hun briefstembescheiden retour kunnen sturen naar Nederland. Het huidige proces staat immers aan eerdere verzending van de briefstembescheiden in de weg, omdat het stembiljet moet worden meegezonden. Het stembiljet kan pas worden vastgesteld als de kandidatenlijsten definitief zijn. Dat is soms minder dan 4 weken voor de verkiezing, te kort om de stembescheiden naar het buitenland te sturen en retour te ontvangen in Den Haag. Het ministerie van BZK zal onderzoeken of het mogelijk is het stembiljet voor kiezers buiten Nederland zodanig aan te passen, dat het op een eerder tijdstip aan de kiezer kan worden verstuurd en de kiezer het dus eerder kan terugsturen.

Het vermoeden is dat een deel van de ongeldige stemmen wordt veroorzaakt door de eis dat het stembiljet met een rood potlood moet worden ingevuld. Het kabinet wil deze eis voor kiezers buiten Nederland laten vervallen. Hiervoor is aanpassing van de Kieswet noodzakelijk. Vooruitlopend op de aanpassing van de Kieswet, kan dit probleem worden opgelost door de kiezers buiten Nederland te voorzien van rood schrijfmateriaal, door een rood potlood mee te sturen bij de stembescheiden.

Het kabinet is van mening dat de controle op het dubbel stemmen bij de verkiezing voor het Europees Parlement kan worden verbeterd. Momenteel beperkt de controle door de gemeente Den Haag op het dubbel stemmen zich tot het moment waarop de registratie termijn eindigt. Echter na dat moment komt nog veel informatie van andere lidstaten over Nederlanders, die zich aldaar als kiezers hebben geregistreerd, binnen. Het is mogelijk om kiezers van wie bekend is dat zij zich als kiezer in een andere lidstaat hebben aangemeld, op een later tijdstip te informeren dat hun registratie als kiezer buiten Nederland is ingetrokken en daarbij aan te geven dat het uitbrengen van twee stemmen, zowel in de lidstaat van oorsprong als in de lidstaat van verblijf, strafbaar is. Om te voorkomen dat een kiezer die hierover is geïnformeerd toch zijn stem uitbrengt (of mogelijk al zijn stembescheiden heeft geretourneerd), dient ook de Kieswet te worden aangepast.

Het briefstembureau controleert immers of het stembiljet van de kiezer in de stembus moet worden gedeponneerd. Op dat moment kan worden gecontroleerd of over desbetreffende kiezer informatie uit een van de andere lidstaten is ontvangen. Het is wenselijk om de Kieswet aan te passen en daarin expliciet te regelen dat het briefstembureau tevens controleert of de naam van de kiezer niet alsnog uit de registratie is verwijderd. Over bovenstaande conclusies en aanbevelingen zal ik nader overleg voeren met de gemeente Den Haag.

Nederlandse Antillen en Aruba

Vorbereiding en voorlichting

Het ministerie van BZK heeft voor de kiezers in de Nederlandse Antillen en Aruba voorlichting gegeven over de registratie. Hiertoe zijn vanaf begin januari tot half april 2009 radiospotjes uitgezonden op diverse lokale zenders en is in deze periode in een aantal lokale kranten twee keer per week geadverteerd. Alle teksten zijn opgesteld zowel in het Nederlands als in het Papiamentu/Papiamento en het Engels.

De RVD²⁵ heeft onderzoek laten uitvoeren naar het effect van dit deel van de voorlichtingscampagne. Hieruit blijkt dat na afloop van de campagne 77 % van de (kiesgerechtigde) bevolking in de Nederlandse Antillen en Aruba op de hoogte was van het recht om te stemmen. Ook was 61 % zich er van bewust dat men zich moest registreren om te kunnen stemmen. Deze percentages lagen hoger op de benedenwindse eilanden (en met name in Aruba) dan op de bovenwindse eilanden. De bekendheid van de bevolking met de campagne lag net boven de 50 %, waarbij de radiospotjes een iets groter bereik laten zien (54 %) dan de krantenadvertenties.

Het ministerie van BZK heeft circa 120.000 registratieformulieren laten drukken (ook in het Papiamentu, Papiamento en het Engels). Deze zijn verspreid via de Nederlandse vertegenwoordigingen en de lokale bureaus bevolking van de eilandgebieden. Met name in Aruba zijn de lokale politieke partijen actief geweest bij het verspreiden van registratieformulieren.

Inleveren en verwerken van de registratieformulieren

De kiezers in de Nederlandse Antillen en Aruba hebben zich grotendeels geregistreerd in de laatste week voor de sluiting van de registratietermijn. Zowel in de Nederlandse Antillen als in Aruba waren er tot 17 april 2009 circa 500 à 600 formulieren ontvangen. In de week van 17 tot en met 22 april 2009 werden door vertegenwoordiging in Curaçao circa 1000 formulieren, in Sint Maarten circa 800 en in Aruba circa 18.000 formulieren ontvangen, die zij vervolgens aan de gemeenten Den Haag hebben doorgestuurd.

In verhouding tot de registratieverzoeken die uit de rest van de wereld werden ontvangen, zijn verzoeken uit de Nederlandse Antillen en Aruba minder vaak afgewezen door de gemeente Den Haag (6% afwijzingen tegenover 19 % afwijzingen). Echter de eventueel geconstateerde verzuimen zijn door kiezers uit de Nederlandse Antillen en Aruba minder vaak hersteld (slechts in 2 % van de gevallen, tegenover 10 % in de rest van de wereld). Een waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat de meeste registratieverzoeken uit de Nederlandse Antillen en Aruba kort voor de sluitingstermijn zijn gedaan, zodat er geen mogelijkheid meer bestond om alsnog een nieuw (verbeterd) verzoek in te dienen.

Het aantal kiezers dat zich heeft geregistreerd, is in de Nederlandse Antillen circa 2 % van het aantal kiesgerechtigden, in Aruba ligt dit percentage significant hoger op bijna 23 %. Zoals ook uit de rapportages van de vertegenwoordigingen blijkt, was de belangstelling voor de verkiezing in Aruba significant hoger dan in de Nederlandse Antillen. Twee Arubanen (de heer Mito Croes voor het CDA en mevrouw Nadya van der Putten voor GroenLinks) stonden op de kandidatenlijst. Zij hebben beiden actief campagne gevoerd in Aruba. Bovendien was in aanloop naar de verkiezing toe er meer aandacht voor het kiesrecht voor het Europees Parlement in Aruba, omdat de rechtszaak die ten grondslag ligt aan de aanpassing van de Kieswet was aangespannen door twee Arubaanse politici.

Het ministerie van BZK heeft geconstateerd dat bij het invoeren van de gegevens van de registratieformulieren vergissingen zijn gemaakt. Dit heeft er toe geleid dat de adresgegevens van enkele honderden kiezers uit de Nederlandse Antillen en Aruba niet correct in het registratiesysteem van de gemeente Den Haag terecht zijn gekomen.

---

²⁵ Europese Parlementsverkiezingen, Nederlandse Antillen en Aruba 2009, Entermediate (bijgevoegd als bijlage 4).

De fouten zijn onder meer aan het licht gekomen bij het retour zenden van de stembescheiden. De vertegenwoordigingen houden kopieën achter van de originele registratieformulieren en konden aan de hand daarvan vaststellen dat de adresgegevens op de stembescheiden niet overeenstemden met de gegevens die de kiezers op het registratieformulier hadden ingevuld. Voor zover mogelijk zijn de gegevens aangepast en zijn de stembescheiden alsnog bij de kiezers bezorgd.

Productie en verzending stembescheiden naar de kiezers.

Het ministerie van BZK heeft een faciliterende rol gespeeld bij het retour zenden van de stembescheiden van de geregistreerde kiezers. Deze zijn per koeriersdienst naar de vertegenwoordigingen verzonden die ze vervolgens bij de kiezers hebben laten bezorgen. Een aantal kiezers had zich rechtstreeks bij de gemeente Den Haag geregistreerd en kreeg in dat geval de stembescheiden direct via de reguliere (lucht)post vanuit Den Haag toegezonden en dus niet van de vertegenwoordiging. Op basis van klachten en vragen van kiezers bij de vertegenwoordiging kan worden geconcludeerd dat veel van deze stembescheiden die direct via de reguliere (lucht)post vanuit Den Haag zijn verzonden, niet tijdig zijn ontvangen.

Werkzaamheden briefstembureaus op de vertegenwoordigingen

De staatsecretaris van BZK heeft bij de Nederlandse vertegenwoordigingen in Curaçao, Sint Maarten en Aruba briefstembureaus ingesteld. Op de andere eilanden zijn geen Nederlandse vertegenwoordigingen aanwezig, waardoor op die eilanden geen briefstembureaus konden worden ingericht. Kiezers van Bonaire moesten hun briefstembescheiden opsturen naar Willemstad, kiezers op Saba en Sint Eustatius dienden hun stembescheiden op te sturen naar Philipsburg.

Veel kiezers hebben de oranje enveloppe met het stembiljet persoonlijk bij de vertegenwoordiging afgegeven. Ook werden de enveloppen per post geretourneerd. Zowel in Sint Maarten als in Aruba hebben politieke partijen enveloppen verzameld en afgegeven bij de vertegenwoordigingen.

Aangezien in de Nederlandse Antillen en Aruba in de briefstembureaus grote hoeveelheden stembescheiden moesten worden verwerkt, heeft de staatssecretaris van BZK, analoog aan de regeling voor de briefstembureaus in de gemeente Den Haag, voor de briefstembureaus in de Nederlandse Antillen en Aruba bepaald dat de briefstembureaus extra zittingen hielden waarin de retourenveloppen zijn geopend en gecontroleerd. Op Curaçao hield het briefstembureau extra zittingen op 1, 2 en 3 juni 2009. In Philipsstad vond één extra zitting plaats op 2 juni 2009. In Aruba vonden extra zittingen plaats op 28, 29 en 30 mei en op 1, 2 en 3 juni 2009. Deze zittingen waren openbaar en zijn bekendgemaakt in de lokale media. Bij de zittingen in Aruba zijn zowel pers als kiezers aanwezig geweest. Tijdens deze extra zittingen zijn de briefstembescheiden die door de kiezers waren ingeleverd, gecontroleerd en zijn de stembiljetten in de stembus gedaan.

In onderstaande tabel is het aantal stemmen uitgebracht in de Nederlandse Antillen en Aruba weer gegeven.

	VNO Oranjestad	VNW Willemstad	VNP Philipsburg
Geschat aantal kiesgerechtigden ²⁶	80.000	150.000	
Door Den Haag geregistreerde kiezers ²⁷	18.095	2812	

²⁶ Op basis van cijfers van het Arubaanse en Nederlands Antilliaanse CBS.

²⁷ Er zijn door het ministerie van BZK minder stembescheiden verstuurd naar de Nederlandse Antillen en Aruba. Dit aantal ligt lager dan het aantal geregistreerde kiezers: een deel van de kiezers heeft zich rechtstreeks in

Ontvangen retourenveloppen	15.250	1254	471
Uitgebrachte (inclusief blanco en ongeldig) stemmen ²⁸	14.706	1.194	451
Ongeldige stemmen	131	110	35
Geldige (niet blanco) stemmen	14.559	1084	416

Uit de gegevens in bovenstaande tabel blijkt dat de opkomst ten opzichte van het totaal aantal geregistreerde kiezers in de Nederlandse Antillen (62 %) lager is geweest dan in Aruba (85 %). Mogelijk is dit veroorzaakt door het feit dat een deel van de kiezers zijn stembescheiden niet tijdig retour heeft ontvangen: met name de kiezers wiens stembescheiden vanuit Willemstad respectievelijk Philipsburg nog naar een ander eiland moesten worden gestuurd en weer terug ontvangen, hebben vermoedelijk met dit probleem te maken gehad.²⁹

In Aruba is door de politieke partijen veel aandacht besteed aan het op de juiste wijze invullen van het stembiljet. Daar ligt het percentage ongeldige stemmen dan ook lager.

Kosten

Het ministerie van BZK heeft voor de Nederlandse Antillen en Aruba kosten gemaakt voor de voorlichtingscampagne, vertaalkosten, de kosten van het drukken en verzenden van de registratieformulieren, de kosten die door de vertegenwoordigingen zijn gemaakt in verband met het verwerken van de registratieformulieren en het instellen van briefstembureaus evenals de verzendkosten van de stembescheiden. In totaal gaat het om een bedrag van circa € 300.000 waarvan circa € 200.000 aan voorlichting.

Conclusies Nederlandse Antillen en Aruba

Het kabinet meent dat het wenselijk is de praktische uitoefening van het kiesrecht in de Nederlandse Antillen en Aruba te vereenvoudigen. Hiervoor is een aanpassing van de Kieswet noodzakelijk. Concreet gaat het dan om de mogelijkheid om zich rechtstreeks te registreren bij de Nederlandse vertegenwoordigingen aldaar. Hiermee wordt het heen en weer sturen van registratieformulieren voorkomen en zijn eventuele fouten beter te herstellen. Verder is het voornemen om het mogelijk te maken dat er op meerdere plaatsen (dan uitsluitend op de vestigingen van de vertegenwoordigingen) de briefstembescheiden kunnen worden ingeleverd.

Den Haag geregistreerd en krijgt de stembescheiden direct toegezonden. Een ander deel heeft ervoor gekozen een volmacht te verlenen of in persoon te stemmen.

²⁸ Een flink aantal retour ontvangen stembescheiden moest terzijde worden gelegd: dit dient volgens de Kieswet te gebeuren indien de kiezer geen ondertekend briefstembewijs heeft bijgesloten of indien het registratieformulier van de kiezer niet in bezit is van het briefstembureau zodat de handtekening van de kiezer niet kan worden gecontroleerd.

²⁹ Uit klachten die bij de vertegenwoordiging zijn binnengekomen, blijkt bovendien dat een aantal kiezers wel zijn stembescheiden retour heeft ontvangen, maar dat deze op een verkeerde naam waren gesteld of dat het stembiljet respectievelijk het briefstembewijs ontbrak.

Stemmen door militairen op missie

Op 2 juli 2009 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen van de leden Pechtold en Haverkamp waarin de regering wordt verzocht om met voorstellen te komen om het stemmen vanuit het buitenland eenvoudiger te maken voor militairen in het buitenland.

Noch bij het ministerie van BZK, noch bij het ministerie van Defensie, noch bij het centraal stembureau (de Kiesraad) zijn berichten of klachten ontvangen dat het uitoefenen van het stemrecht door militairen die buiten Nederland verblijven tot problemen heeft geleid.

Huidige procedure

Het ministerie van Defensie informeert alle militairen die op missie zijn via de Defensiekrant tijdig (bij de Europese verkiezing circa 8 weken voor de verkiezing) over de verkiezing en de handelingen die zij moeten verrichten om hun stem uit te brengen. Per krijgsmachtonderdeel wordt een coördinator aangewezen die zorg draagt voor het bestellen en toezenden van de benodigde formulieren (die overigens ook veelal via internet beschikbaar zijn). Verzending van poststukken aan militairen buiten Nederland geschiedt in principe aan een (postbus)adres in Nederland waarna het vervoer van de poststukken naar het buitenland vervolgens met militaire postlijnen geschiedt. Deze wijze van verzenden is normaal gesproken sneller en betrouwbaarder dan verzending via reguliere post.

De militair die is uitgezonden, kan bij de gemeente waarin hij in de GBA is geregistreerd, een verzoek indienen om iemand schriftelijk te machtigen. Dit verzoek moet uiterlijk 14 dagen voor de stemming worden ingediend. Het verzoek moet zowel door de militair als door de gemachtigde worden ondertekend. Indiening van zo'n verzoek is altijd mogelijk, zelf voor meerdere verkiezingen tegelijk. De gemachtigde krijgt vervolgens de stempas voor de militair thuis toegezonden.

De uitgezonden militair kan ook een verzoek indienen om per brief te stemmen. Is hij bij een Nederlandse gemeente ingeschreven, dan doet hij dit verzoek uiterlijk 28 dagen voor de stemming aan de burgemeester van zijn woonplaats. Is hij niet bij een Nederlandse gemeente inschreven, dan doet hij het verzoek aan de burgemeester van Den Haag. In dat geval kan hij het verzoek doen van 6 maanden voor de stemming tot uiterlijk 6 weken voor de stemming. Indien het verzoek wordt gehonoreerd krijgt hij circa drie weken voor de stemming zijn stembescheiden (stembiljet, briefstembewijs en retourenveloppen) toegezonden. Hij retourneert zijn stem vervolgens aan de gemeente Den Haag. Daar moet de stem uiterlijk om 15 uur op de dag van de stemming zijn ontvangen.

Tot slot kan de militair een onderhandse volmacht geven. In het geval de militair geen schriftelijke volmacht heeft geregeld of zich niet als kiezer buiten Nederland heeft geregistreerd, krijgt hij namelijk uiterlijk 14 dagen (maar meestal eerder) voor de stemming op zijn Nederlandse huisadres een stempas toegezonden. Veelal is daar nog een familielid aanwezig dat de stempas naar hem op kan sturen. De militair ondertekent vervolgens het volmachtbewijs op de stempas en stuurt die, vanaf de komende gemeenteraadsverkiezingen vergezeld van een kopie van zijn identiteitsbewijs, terug naar zijn in Nederland verblijvende gemachtigde. Deze kan hiermee op verkiezingsdag dus een volmachtstem uitbrengen.

Hoewel naar de mening van het kabinet er voor de militairen op missie goede mogelijkheden zijn om te stemmen bij verkiezingen is nagegaan wat de gevolgen zijn als de aanpassingen die in de motie Pechtold en Haverkamp worden gevraagd worden doorgevoerd.

(Brief)stembureaus

Het verschil tussen een "stembureau" en een "briefstembureau" is dat bij een briefstembureau een stembiljet aan de kiezer wordt toegezonden, dat hij op een moment dat het hem uitkomt, kan terugsturen. Hij hoeft zich dus niet op een bepaalde dag op een bepaalde plek te melden. In de Kieswet zou kunnen worden geregeld dat de minister van Defensie in overleg met de minister van BZK (brief)stembureaus kan instellen.

Gemeenteraads- en provinciale statenverkiezingen

De Kieswet maakt stemmen buiten Nederland alleen mogelijk voor de verkiezing van de Tweede Kamer en het Europees parlement. Bij gemeenteraads- en provinciale staten verkiezingen kan de militair die bij een Nederlandse gemeente is ingeschreven alleen via een (schriftelijk) volmacht stemmen. In theorie kan in de Kieswet worden geregeld dat ook voor deze verkiezingen het mogelijk wordt vanuit het buitenland te stemmen. Men zou zich dan bij zijn eigen gemeente moeten registreren en tijdig de briefstem terugsturen naar de eigen gemeenten. Indien bij de gemeenteraadsverkiezingen (brief)stembureaus buiten Nederland worden ingesteld, zouden deze (brief)stembureaus de stembiljetten moeten verwerken van vele verschillende gemeenten en moet de uitslag aan elk van die gemeenten worden doorgegeven. Dit vergt een zeer forse logistieke en administratieve inspanning.

Afweging

Bij stembusstemmen vindt de stemming op één dag en op een specifieke plek plaats terwijl de briefstem binnen een ietwat ruimer tijdsbestek kan worden uitgebracht. Indien militairen zich op een missie buiten Nederland bevinden, zijn zij evenwel vaak niet gedurende dezelfde periode op een specifieke plek aanwezig maar is er vaak sprake van andere buiten de hoofdbasis gelegen plaatsen waar zij verblijven dan wel zijn zij op missies voor langere tijd (dagen/weken) binnen het gebied waar ze opereren. Praktisch zal het dus veelal niet mogelijk zijn om iedereen in de gelegenheid te stellen op een bepaalde dag op een bepaalde plaats zijn stem uit te brengen, zodat een stembureau niet realistisch is. Het voordeel van het plaatsen van briefstembureaus weegt daarnaast niet op tegen de goede militaire postverbindingen voor het uitbrengen van een stem, aangezien van deze verbindingen altijd gebruik kan worden gemaakt.

Nederland zendt voorts zijn militairen overal op de wereld uit. De meeste militaire missies buiten Nederland betreffen enkele tientallen of minder vaak enkele honderden personen. Deze zijn vaak niet op eenzelfde plek gehuisvest. Een grote basis als Kamp Holland waar het om rond de 1000 militairen gaat is een uitzondering. Nederland voert ook operaties uit op zee en andere plaatsen die logistiek niet gemakkelijk te bereiken zijn. Het inrichten van een (brief)stembureau op dergelijke plaatsen stuit om logistieke redenen op problemen. Ook vergt het beheren en uitvoeren van een (brief)stembureau extra mankracht en financiële middelen die ten koste gaan van de operationele taken. Bij zowel stembusstemmen als briefstemmen kunnen operationele redenen er tenslotte voor zorgen dat het tellen van stemmen (dat immers op een vast tijdstip gebeurt) moet worden uitgesteld, hetgeen niet wenselijk is voor verkiezingen.

Bij zowel briefstemmen als stembusstemmen is registratie vooraf noodzakelijk. Militairen zijn veelal ingeschreven bij hun gemeente en krijgen dus automatisch een stempas toegezonden. De gemeente weet niet dat de desbetreffende militair op missie is. In theorie is het mogelijk dat het ministerie van Defensie alle betrokken gemeenten informeert zodat deze militairen geen stempas op hun huisadres krijgen toegezonden maar automatisch briefstembescheiden of een stempas krijgen op hun missieplek. Dit zou echter tot gevolg hebben dat zij niet langer in de gelegenheid zouden zijn om hun stem via schriftelijk volmacht uit te brengen.

Conclusie stemmen door militairen op missie

Het stembusstemmen op een militaire basis waartoe de motie oproept, biedt militairen geen verbetering ten opzichte van de huidige wijze van stemmen per brief. De eventuele tijdswinst die kan worden geboekt met het instellen van briefstembureaus op grote militaire basis is relatief gering vanwege de goede militaire postverbindingen en weegt niet op tegen de extra inspanningen die het ministerie van Defensie hiervoor moet doen en die ten koste gaan van de operationele taken. Het kabinet ziet dus geen reden om wijziging aan te brengen in de wijze waarop militairen buiten Nederland hun stem uitbrengen. Het ministerie van Defensie zal bij het voorbereiden van militairen die op missie gaan uitdrukkelijker dan nu het geval wijzen op de mogelijkheden die militairen hebben om hun stem uit te brengen als zij buiten Nederland zijn en welke voorbereidingen zij daarvoor al desgewenst (aanvragen schriftelijke volmacht) kunnen treffen voorafgaande aan de uitzending.